

Journal of Endowment
& Charity Studies
<https://ecs.ui.ac.ir>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 2980-9444

Vol.1, No.2, Autumn & Winter, 2023, pp241-264

Received: 26/06/2023 Accepted: 21/08/2023

Research Paper

Endowment (Waqf) Governance and Production of Urban Spaces in Kermanshah

Vakil Ahmadi *

Assistant Pro. of Sociology Faculty, Razi University, Kermanshah, Iran.
v.ahmadi@razi.ac.ir

Omid Mansouri

Ph. D. Candidate of Sociology of Economic and Development, Tehran University, Tehran, Iran.
omidmansouri14@gmail.com

Nadie Rezaei

Ph. D. Candidate of Sociology of Economic and Development, Shiraz University, Shiraz, Iran.
rezaeinadie@gmail.com

Introduction

The expansion of urbanization in Kermanshah and the issue of endowment as phenomena that can partially clarify the different experiences of Kermanshah in its development is an issue that has not been discussed so far. Endowment has had important characteristics and functions, the most important of which are: not being class-based, creating a sense of social solidarity and even in moments of history, being a mechanism to realize social justice and participating in the social security system, and poverty alleviation. The production of urban space in the city of Kermanshah is at least influenced by two historical factors, one of which is rooted in the religious political economy and the other in the modern capitalist political economy. This article is going to discuss the role the endowment institution has played in the production of modern urban spaces in Kermanshah.

Methodology

Theoretically, Lefebvre's theory of space production has been used, emphasizing the moment of spatial representations, as well as Gertsel's theory of political order. In terms of methodology, this research is affected by the dialectic of regressive-progressive: "The point of view adopted here may be described as regressive-progressive." This method places the facts of the present as the starting point. This means that referring to anything in the past is rooted in the issues of the present. Looking from the point of view of the present causes a search in the past. It is what determines at which moment in history the researcher should search for the origin. This attitude is also a kind of genealogy.

Findings

In the pre-constitutional political order, the endowment governance was in crisis only when the governments used the endowment revenues to gain territory. Otherwise, an agreement between the institution of religion and the patriarchal system was gradually made regarding its governance, and it was generally governed in a bureaucratic manner. Although it was not always the institution of religion or specifically the class of scholars and Ulama who only benefited from its income or its supervision, they were involved in the endowment institution in different ways (Shafaghi, 2016). This crisis entered a new stage with Reza Shah's modernization approach.

*Corresponding Author

Ahmadi, V., Mansouri, O., and Rezaei, N. (2023). Endowment (Waqf) governance and production of urban spaces in kermanshah. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(2), 241-264.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/ecs.2023.138148.1058

"Reza Shah's official nationalism was largely based on the manipulation of this patriotism and a program of cultural assimilation and coercive linguistic unification" (Matin, 2013: 85). The nationalist order predominance in the political system of the Pahlavi era changed the governance of endowment. These developments became actual with modernization. Urbanization based on infrastructure construction for capital circulation, so that urban spaces should be produced in such a way that new consumer goods could be traded, was generally the central core of the nationalist order of this era. Nationalistic assimilation and identification were in line with the same standardization that capitalism needed for its globalization. Kermanshah was also not immune from these developments. The end of this order had unintended consequences that were inseparable from the evolution of the endowment governance in this city. Reza Shah did this to enrich the royal family and consequently the power of his central government. He declared that many estates and lands in the most fertile areas of the country belong to the state or are monarchical.

Discussion and Conclusion

In the pre-modern political order, which in a sense can also be called a religious order, the endowment system was such that it could perform a complex function in the long-term division of labor and in which this institution could continue its life under the legitimacy of religion. In that order, the endowment was a public institution that was able to shape the economic metabolism and by that, the economic matter was embedded in the social life. The city of Kermanshah and its spatial development in the Nasrid era clearly shows the decisive influence of endowment. It shows how the community character of the endowment has organized power and wealth relations in the community and, by extension, the city as a whole. The most important result of the endowment functions in this era was the relative generalization of wealth. In the nationalist order of the era of Reza Shah and Mohammad Reza Shah, endowment became an organization under the modern state bureaucracy, and the process of de-personalization of endowment, which is the other side of the coin of community decentralization, began. At the same time, the income from the properties and endowments should mainly be spent on the things that the government recognizes. After the 1979 revolution, efforts have been made to revive the regulatory role of religion, but it has not led to the possibility of returning to the pre-modern religious order. Therefore, the charitable function of endowment becomes more prominent in the new order. This is the result of the relationship between the changes in the endowment organization and the new political order.

Keywords

Governance, Kermanshah City, Political Order, Production of Space, Endowment (Waqf)

References

- Shafaghi, S. (1998). Endowment in Isfahan (Geographical Distribution of Endowments and Their Social, Economical and Cultural Effects), *Waqf, Eternal Legacy*, 19 & 20, 32- 47. [In Persian]
- Matin, K. (2013). *Recasting Iranian Modernity: International Relations and Social Chang*, London: Routledge.

مطالعات وقف و امور خیریه

دوره ۱، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۴۰۲، ص: ۲۶۴-۲۴۱

مقاله پژوهشی

حکمرانی وقف و تولید فضاهای شهری در کرمانشاه

احمدی، وکیل*، منصور، امید^۲، رضایی، نادیه^۳

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

v.ahmadi@razi.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

omidmansouri14@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

rezaeinadie@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۳۰

چکیده

این مقاله به نسبت نظم سیاسی، حکمرانی وقف و تولید فضای شهری در شهر کرمانشاه پرداخته است و برای پاسخ به اینکه چرا در دوران مختلف، حکمرانی وقف به شیوه‌های متفاوتی در تولید فضای شهری کرمانشاه نقش داشته و از نظریه تولید فضای لوفور و مفهوم نظم سیاسی گرستل و روش تاریخی پسروندی - پیشروندی لوفور بهره برده است. نتایج نشان دادند سازوکار کارکردی وقف متأثر از نظم سیاسی حاکم بر هر دوره تاریخی بوده است. نظم سیاسی حاکم بر وقف در دوران پیش از دولت مدرن، دینی بوده که به موجب آن به‌مثابه موقعیتی نهادی در متابولیسم اقتصادی شهر، نقشی محوری داشته است. در دوران پهلوی، رقابت در قرابتی انتخابی با سیاستگذاری توسعه ناسیونالیستی در معرض افزایش جمعیت شهری، تبدیل به فضاهای شهری حاشیه‌نشین شده شدند. پس از انقلاب، با وجود تلاش برای احیای نقش نهادی وقف، کارکرد خیریه‌ای وقف بیش از بازتوزیع ثروت اهمیت پیدا کرد و وقف در دوران پس از انقلاب نقش چشمگیری در تولید فضای شهری در کرمانشاه بازی نکرده است.

واژه‌های کلیدی: تولید فضا، حکمرانی، شهر کرمانشاه، نظم سیاسی، وقف.

*نویسنده مسئول

احمدی، و، منصور، امید^۲، رضایی، ن. (۱۴۰۲). حکمرانی وقف و تولید فضاهای شهری در کرمانشاه. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱(۲)، ۲۶۴-۲۴۱.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/ecs.2023.138148.1058

۱- مقدمه و بیان مسئله

امروز که نابرابری اجتماعی و مسئله فقر در جامعه ایرانی به بحرانی اجتماعی - اقتصادی تبدیل شده است، توجه به سنت‌هایی که بتواند چشم‌انداز خروج از این وضعیت را ممکن سازد، تاحدی بیش از گذشته اهمیت پیدا کرده است. وقف یکی از نهادهایی است که به‌مثابه الگویی برای خروج از بحران، مدنظر قرار می‌گیرد؛ اما این الگوسازی بی‌واسطه نیست؛ بلکه مطالعه تاریخی وقف نشان می‌دهد نظم سیاسی حاکم بر وقف، میانجی تغییرات در عملکرد این نهاد اجتماعی - مذهبی بوده است. ضرورت توجه به این امر در شهر کرمانشاه، اهمیت ژرف‌تری دارد؛ زیرا کرمانشاه شهری کمتر توسعه‌یافته است که از نظر رقبات وقفی بسیار غنی است؛ از این رو، این پژوهش با مطالعه تاریخ وقف در کرمانشاه و نسبت آن با تولید فضای شهری، در پی آزمون این الگوسازی نیز هست.

وقف مصدر فعل ثلاثی مجرد از باب ضَرَبَ، یَضْرِبُ و در لغت به معنی حبس است. این فعل از افعال نادری است که هر دو شکل لازم و متعدی آن به کار گرفته شده است. معنای لازم این فعل در برابر جلوس و مصدر آن «وقوف» است. این معنا از معنای رایج این فعل به‌صورت لازم است؛ اما شکل متعدی این فعل به معنای «منع» و «حبس» است (مصطفوی، ۱۳۵۱). «وقف، عبارت از آن است که شخصی عین مال را حبس دائم کند و منافع آن را شرعاً به رایگان در اختیار تأسیسات یا شخص یا اشخاص مخصوص بگذارد» (کشاوری، ۱۳۸۲: ۶۶). وقف یا انتفاعی است یا منفعتی؛ البته اینکه کدام‌یک از آنان باشد، منوط به نیت واقف است که سیطره یکی بر دیگری، عمیقاً متأثر از قواعد حکمرانی بر آن بوده است. وقف انتفاعی، وقفی است که نیت و قصد واقف کسب درآمد نباشد؛ مانند احداث مسجد، مدرسه و ... در این نوع وقف، هدف بیشتر ترویج فرهنگ دینی است. وقف منفعت، وقفی است که نیت واقف، کسب درآمد، اما برای عموم جامعه یا علمای دین و آموزش دینی و ... است (راوندی، ۱۳۷۶).

اصطلاح‌شناسی وقف، با وجود آنکه می‌تواند اهمیتی بنیادین برای فهم سازوکار کلی آن داشته باشد، به‌طور کامل و دقیق، سازوکار آن را روشن نمی‌سازد. از این نظر، وقف نهادی اجتماعی است که در سنت اسلامی ریشه دوانده است. هرچند نهادهایی مشابه در ایران پیش از اسلام وجود داشته‌اند یا در جهان وجود دارند (معراجی، ۱۳۸۵)، باید توجه داشت به‌لحاظ تاریخی و حتی معرفت‌شناختی، وقف اساساً نهادی متعلق به سنت اسلامی است و ریشه در اقتصادی - سیاسی جهان اسلام دارد. برای اثبات این مدعا نیاز است اشاره شود توسعه شهر جدید کرمانشاه نسبتی عمیق با نهاد وقف دارد. خاستگاه تأسیس این شهر، به زمانی باز می‌گردد که حکومت زندیه به دلیل حمایت حکام زنگنه شهر قدیم از صفویان، آن را نابود کردند (اباذری و قلی‌پور، ۱۳۹۱: ۱۹). در این میان، «گروهی به سه دهکده فیض‌آباد، چنانی و برزه‌دماغ در مجاورت رودخانه آبشوران روی آوردند و در آنجا شهری را بنا نهادند که شهر جدید کرمانشاه نامیده شد» (برومندسرخابی، ۱۳۸۸). شکل‌گیری و توسعه این شهر جدید با گسترش موقوفات در شهر هم‌زمان بوده است. شاهد این مدعا آن است که تا تاریخ ۲۴ مرداد ۱۳۹۷ کرمانشاه دارای ۴۷۷ موقوفه و ۵۰ هزار و ۸۶۴ رقبه بوده است. از این نظر، کرمانشاه به لحاظ آماری، پس از مشهد، دارای بیشترین میزان وقف در کشور بوده است. در واقع وقف بخشی از متابولیسیم اجتماعی شهر کرمانشاه بوده است. برای فهم گستره وقف در کرمانشاه، کافی است دانسته شود از توه یارولی تا سراب جعفرقلی، دلگشا، جعفرآباد، کهریز، کیهان‌شهر، سجادیه، شاطرآباد و باریکه، باغ‌نی و حافظیه و چقاگلان، چاله‌چاله و مرادحاصل و ... همه محدوده موقوفات کرمانشاه بوده‌اند که اکنون بیش از نیمی از جمعیت شهرنشین کرمانشاه را در بر گرفته‌اند. این امر فقط محدود به شهر کرمانشاه نمی‌شود؛ بلکه در بخش‌هایی چون چمچمال و درود فرامان و سرفیروزآباد و ماهیدشت و میان دربند نیز املاک و اراضی فراوانی وقف شده‌اند.

از آنجا که شکل‌گیری شهر جدید کرمانشاه، هم‌زمان با تحولات مدرن در جهان است، گسترش شهرنشینی در کرمانشاه و موضوع وقف به‌عنوان پدیده‌هایی که می‌توانند تجربه متفاوت کرمانشاه در توسعه خویش را تاحدی روشن سازند، مسئله‌ای است که تاکنون محل مذاقه قرار نگرفته است. برای اثبات این امر باید تأکید کرد گسترش تراکم اجتماعی در شهر کرمانشاه بدون گسترش فضایی آن بررسی‌شدنی نیست و وقف نیز اساساً پدیده‌ای اقتصادی - سیاسی است که در سنت اسلامی، در فضاهاى اجتماعى تجلى مى‌یابد. وقف ویژگی‌ها و کارکردهای مهمی دارد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: طبقاتی نبودن؛ بدین معنا که همگان وقف کرده‌اند و این خاص طبقه صاحب قدرت و ثروت نبوده است؛ ایجاد حس همبستگی اجتماعی، سازوکاری در راستای تحقق عدالت اجتماعی، حتی در لحظاتی از تاریخ، سهم‌بودن در نظام تأمین اجتماعی و فقرزدایی (سلیمی فر، ۱۳۷۰؛ مرادعلیان، ۱۳۹۵؛ امام جمعه‌زاده، ۱۳۷۹).

درواقع تولید فضای شهری در شهر کرمانشاه، دست‌کم متأثر از دو عامل تاریخی است که یکی ریشه در اقتصاد - سیاسی دینی و دیگری در اقتصاد - سیاسی سرمایه‌داری مدرن دارد. این مقاله در پی تکوین این فضای شهری در این نسبت دوگانه است؛ اما مدعی نیست که قرار است کل موضوع توضیح داده شود. مسئله آنجاست که برای توضیح تولید فضاهای شهری در شهر کرمانشاه، توجه لازم به نهاد وقف نشده است. در این مقاله تلاش شده است دانسته شود در تولید فضاهای شهری مدرن در کرمانشاه، نهاد وقف چه نقشی ایفا کرده است، یا به عبارت روشن‌تر، وقف در کجای ماجرا ایستاده است و ماهیت آن با توجه به تحولات فضای شهری در کرمانشاه، چه تحولی یافته است. همچنین، سازوکار وقف در نظم‌های سیاسی متفاوتی که تولید فضای شهری کرمانشاه را متأثر ساخته، چگونه مفصل‌بندی شده است.

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های فراوانی وجود دارند که به موضوع وقف و اهمیت و سازوکارهای آن به‌مثابه امر خیر پرداخته و بر این اساس، صرفاً وجه کارکردی این موضوع را مدنظر قرار داده‌اند؛ برای مثال، عناصری (۱۳۷۲)، با بررسی چند سند در زمینه وقف «آب» و «قنات»، سازوکارهای کارکردی این امر را در جهان سنت نشان داده و جزئیاتی که این اسناد را آشکار ساخته است. ورنر (۱۳۸۲) تلاش کرده است نشان دهد وقف چگونه در شکل‌دهی و توسعه ساختارها و نهادهای فرهنگی و اجتماعی در فضای شهری اسلامی، اثرگذار بوده است؛ اما به این موضوع در نسبت شهر مدرن و زندگی شهر در جهان جدید پرداخته است. کلانتری خلیل‌آباد و همکاران (۱۳۸۹) نیز در مطالعه موردی اصفهان، نشان داده‌اند وقف چه نقش تاریخی در تغییرات و تحولات کالبدی این شهر داشته است. موضوع تولید فضاهای شهری، صرفاً وجهی کالبدی نیست و فضاها در ساحت‌های هویتی، سیاست‌گذاری و حتی شاعرانه نیز عمل می‌کنند (باشلار، ۱۳۹۲؛ Lefebvre, 1991).

قلی‌پور (۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۶) مطالعاتی جامع درباره توسعه و سازوکار فضاهای شهری در کرمانشاه انجام داده است که در نوع خود، جزو پژوهش‌هایی روشنی‌بخش درباره تکوین فضاهای شهری در کرمانشاه هستند. آثار او پیش از هرچیز وجهی توصیفی دارند و تغییرات در فضای اجتماعی شهر کرمانشاه را بر مبنای لحظات نظریه تولید فضای لوفور توضیح می‌دهند؛ اما نکته حائز اهمیت این است که نهاد وقف در آثار او، حاشیه‌ای و کم‌اهمیت بوده و تلاش نکرده است نسبت سازوکار آن را با فضاهای شهری نشان دهد. او به‌درستی به اثر سیاست‌هایی چون تقسیم اراضی بر گسترش فضاهای شهری و در کرمانشاه پرداخته و نشان داده چگونه مهاجرت حاصل از این تحولات سیمای فضایی شهر را تغییر داده است؛ اما هرچه در آثار او تحلیل تکوین فضاهای شهری در کرمانشاه حاضر است، اثرگذاری و نقش وقف بررسی نشده است. این

درحالی است که در مطالعاتی تلاش شده است به موضوع شهر و وقف پرداخته شود. از جمله مهم‌ترین پژوهش‌هایی که به نقش وقف در تولید فضای شهری در کرمانشاه پرداخته‌اند، مقاله مهم زارعی و باباکمال (۱۳۹۷) است که با وجود تبیین روشن‌گر آنان درباره نسبت وقف و تولید فضای شهری در کرمانشاه، به لحاظ تاریخی محدود به عصر قاجار است. این مقاله از بینش روشن‌گر ایشان بهره‌ وافر برده است. پیربابایی و ایرانشاهی (۱۳۹۹)، با بهره‌مندی از نظریه ساخت‌یابی گیدنز نشان داده‌اند چگونه فرهنگ وقف موجب شکل‌گیری مجموعه‌هایی شهری در نقش جهان، گنجعلی‌خان کرمان و شیخ صفی‌الدین شده است و با بهره‌مندی از تداوم یا تغییر قواعد و منابع موجود، تداوم این مجموعه‌ها و منابع مشروعیت و تأیید مدیریت خاص خود را تعریف کرده‌اند.

ملک‌زاده و سجادی (۱۴۰۲) نشان داده‌اند وقف به مثابه امر خیر و نیکوکارانه، به چه نحوی موجب رشد و ارتقای سطح زندگی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زرتشتیان شده است. آنها نشان داده‌اند سنت وقف به مثابه نهادی ایرانی - اسلامی، در سایر ادیان حوزه فرهنگی ایران نیز نفوذ کرده و کارساز افتاده است. از این نظر، حتی برومند (۱۴۰۲) نشان می‌دهد چگونه وقف و امر خیر، بدل به میانجی کنشگری سیاسی می‌شود. او نشان می‌دهد چگونه روحانیون و کنشگران اجتماعی اصفهان در عصر مشروطیت، در واکنش به تبلیغ کلیسا از طریق امور خیریه، اقدام مشابهی برای مقابله با آن دست می‌زنند. در واقع تعمیق نهاد وقف در جامعه ایرانی است که آن را به مرکز یکی از مهم‌ترین رخدادهای مدرن این جامعه می‌کشاند.

وقف و حکمرانی نیز مضمون دیگری است که قرابت آنها در دوران اخیر اهمیت یافته است؛ از این رو، مرتضوی و دیگران (۱۴۰۲) با تأکید بر نقش امنا، به دنبال پی‌ریزی شیوه حکمرانی عمومی بوده‌اند؛ زیرا برآن‌اند که وقف بخشی از سنت اسلامی - اجتماعی است که می‌تواند امکان حکمرانی مردم بر این نهاد را ممکن سازد. میراحمدی (۱۴۰۲) نیز بر مبنای اصل مردمی‌سازی، در پی استنتاج الگوی مدیریتی منحصر به فرد مردمی - مدنی، غیرانتفاعی، مشارکتی و داوطلبانه بر وقف است.

۲-۲ مبانی نظری

هر هستی اجتماعی یا شیوه تولیدی از نظر نهادینه‌ساختن خویش، باید بتواند فضای اجتماعی مبتنی بر نظام ارزش‌های خویش تولید کند تا نظامی معنایی - هویتی را رقم بزند که به تبع آن، مشروعیت خویش را فعلیت بخشد. وقف یکی از نهادهای بنیادی اقتصاد - سیاسی حکمرانی اسلامی برای تولید فضاهای مقتضی خویش بوده است. در واقع، کنش تولید فضا، فرآیندی^۱ است برای روی دادن این رخداد. پس ضروری است قابلیت‌های پراکتیس اجتماعی و قدرت‌های مسلط، مکان‌های ویژه‌ای در دسترس داشته باشند: موقعیت‌های دینی و سیاسی. زیمل در جامعه‌شناسی فضا این ویژگی فضا را «انحصار فضایی»^۲ می‌نامد (Simmel, 1997: 3). «واقعیت این است که فضای اجتماعی کنش‌های اجتماعی را «ادغام» می‌کند، چه کنش سوزده‌های فردی و چه جمعی. کنش آنان که متولد می‌شوند، می‌میرند و آنان که در رنجند و آنان که عمل می‌کنند» (Lefebvre, 1991: 33).

لوفور با ضرورت طرح ارائه نظریه فضا بر آن است که نظریه - مطمئناً با به هم زنجیر کردن مفاهیم، در نیرومندترین معنای کلمه: از درون، نه فقط از بیرون (به‌طور توصیفی) و به‌صورت جهانی - فرآیند زلیایی را بازتولید می‌کند؛ یعنی با حرکت مداوم عقب و جلو، بین گذشته و حال؛ حال آنکه فضا با فهمی کاملاً روشن از رابطه علی - معلولی، انگیزشی و

1. Process

2. Exclusivity of space

درگیرانه تولید نمی‌شود. برای روشن شدن مبحث، باید به سه‌گانه‌های تولید فضا رجوع کرد:

«پراکتیس فضایی، این لحظه از فضا، فضای کنش‌های روزمره مردم است. لحظه‌ای که تمام ایده‌ها واقعیت پیدا می‌کنند. به عبارت دیگر، لحظه‌ای است که در جنگ ایدئولوژیک باید به چنگ آورده شود تا تلاش تولید فضا به ثمر بنشیند (فعالیت یابد)» (Lefebvre, 1991: 38).

در ساحت زندگی روزمره نیز «فهم اشخاص از واقعیت اجتماعی‌شان، شیوه استفاده آنها را از فضا، از این منظر که چگونه با دیگران در مکان‌های مشخص و به دلایل خاص (مانند کار، فراغت، خوردن و ...) برهم‌کنش داشته باشند، تعیین می‌کند» (ژلینتس، ۱۳۹۳: ۱۱۳).

«بازنمایی‌های فضایی، فضای مفهوم‌پردازی‌شده، فضای دانشمندان، برنامه‌ریزان، اوربان‌یست‌ها، تقسیم‌کنندگان زمین، دیوانسالاران یا کاغذبازها، مهندسان اجتماعی و نیز فضای دسته‌ای از هنرمندان است که ذوق علمی دارند - همه آنهايي که آنچه را زیسته و درک‌شده، با آنچه تصور شده است، یکی می‌دانند ... این فضای مسلط هر جامعه (یا شیوه تولید) است» (Lefebvre, 1991: 38 - 9).

این لحظه از فضا، لحظه قدرت‌مندان جامعه یا شیوه تولید است. قدرت در شیوه تولید سرمایه‌داری، هم سیاست و هم سرمایه را در بر می‌گیرد. در این پژوهش، نظم سیاسی حاکم بر تولید فضای شهری کرمانشاه و حکمرانی وقت بررسی می‌شود؛ بنابراین، این لحظه از تولید فضا، محوریت دارد؛ اما لحظه دیگری نیز وجود دارد که از نظر لوفور در تولید اهمیت دارد:

- «فضاهای بازنمایی، ابداعاتی ذهنی هستند (رمزگان، نشانه‌ها، گفتارهای فضایی، برنامه‌های یوتوپایی، چشم‌اندازهای خیالی و حتی ساخت‌های مادی مانند فضاهای نمادین، محیط‌های ساختگی خاص، نقاشی‌ها، موزه‌ها و نمونه‌هایی این‌چنین) که معانی یا امکان‌های جدیدی برای پراکتیس فضایی تصور می‌کنند» (Lefebvre, 1991: 218 - 19).

این نظریه، نگاهی جدید را به مطالعه تاریخ می‌گشاید. توجه به وجه فضاهای بازنمایی، توجه به روابط قدرت و مفصل‌بندی آن در مناسبات اجتماعی و روابط تولید در هر دوره تاریخی را از نو بازسازی می‌کند؛ از این رو، نظمی سیاسی که برای بازنمایی فضایی بر تولید فضا سیطره پیدا می‌کند، اهمیتی ژرف دارد.

هنگامی که از نظم سیاسی سخن گفته می‌شود، منظور، پذیرفتن اصولی برای سیاست‌گذاری از طرف همه جریان‌های سیاسی - اجتماعی، با وجود تضادها و تناقض‌های آنان است و آنچه نگرش آنان را شکل می‌دهد و تلاش می‌کند اقتضانات آن را پیاده یا از آن حمایت کند (Gerstle: 2022). به عبارت روشن‌تر، از آنجا که این مقاله در پی بررسی نسبت نظم سیاسی و حکمرانی وقف است، در میان لحظات سه‌گانه تولید فضا، بر لحظه بازنمایی فضایی متمرکز است؛ زیرا به نظر می‌رسد قواعد حاکم بر نظم سیاسی، حکمرانی وقف را به صورتی گسترده متأثر می‌سازد.

وقف ریشه‌ای گسترده در سنت اسلامی دوانده و در طول تاریخ، بدل به نهادی شده است که به رویه‌ای در راستای توزیع و بازتوزیع در قلمرویی منجر شده که تحت حاکمیت این سنت بوده است. از آنجا که نهاد وقف، ویژگی‌ها و کارکردهای متفاوتی داشته است، جز با بررسی تاریخی تأثیرگذاری فضایی آن ذیل نظم‌های سیاسی حاکم بر آن، نمی‌توان ابعاد مختلف این شاخصه‌ها را توضیح داد. فرآیند نهادینه‌شدن وقف از همان صدر اسلام آغاز شده و حول آن نظامی معنایی شکل گرفته بود که هدف آن به سبب حجم نه‌چندان چشمگیر آن تأمین معیشت فقرا بوده است (رفیعی، ۱۳۷۳). در واقع مطالعه تاریخ وقف آشکار می‌سازد قواعد حاکم بر نظم سیاسی، موقعیت وقف را در نظام معنایی مشخص می‌ساخت. به عبارت روشن‌تر، حکمرانی وقف و غایتی که قرار بود فعلیت بخشد، ریشه در افقی دارد که نظم سیاسی حاکم برای خود متصور بود؛ البته نباید

فراموش کرد نظم سیاسی، نظم اجتماعی و در عین حال، درهم تنیده با متابولیسم اقتصادی نیز هست. در واقع حکمرانی وقف، تابع نظم سیاسی درون شیوه تولید است؛ از این رو، نظام معنایی که وقف را در صدر اسلام، مفصل بندی می کند، در شکل شماره ۱ ارائه شده است.

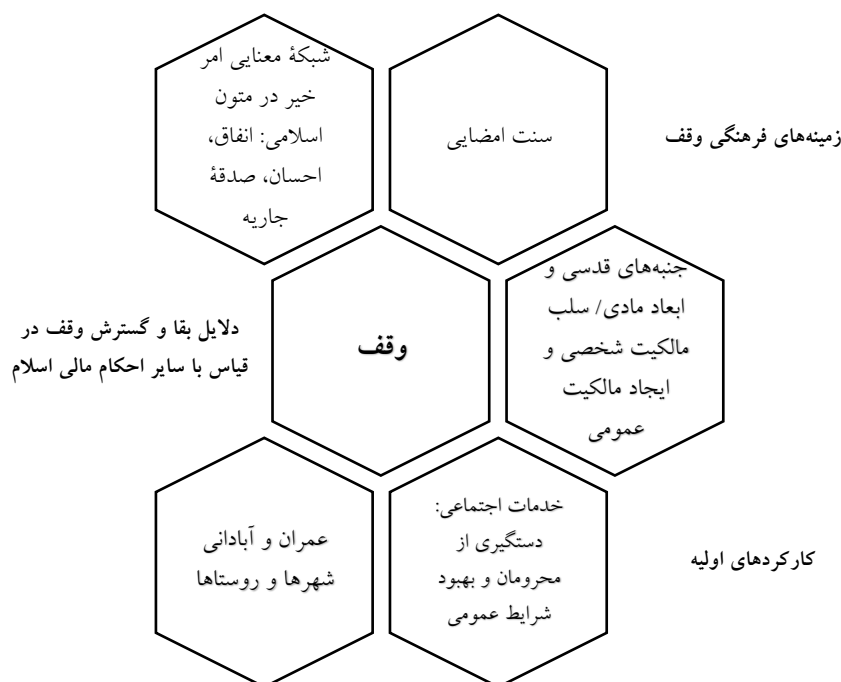

Figure 1: Meaning channel of endowment phenomena in Islam beginning and its faculty in production of urban and rural spaces

شکل ۱: شبکه معنایی پدیده وقف در صدر اسلام و قوه آن در تولید فضاهای شهری و روستایی

منبع: (نیازی، ۱۳۹۸: ۸)

ریشه وقف، همانند تمام احکام دینی، در متن مقدس و سنت و در شیعه، احادیث و قول امامان قرار دارد. تبار وقف را به طور مشخص، از این حدیث پیامبر اسلام (ص) گرفته اند: «هرگاه فرزند آدم بمیرد، عمل او قطع می شود؛ مگر از سه چیز: صدقه جاریه، عملی که از آن سود برده شود و فرزند صالحی که برای او دعا کند». بعدها صدقه جاریه در این حدیث، «وقف» تعبیر شد؛ البته که وقف، فقط یکی از مصادیق صدقه جاریه است (دانش پور، به نقل از نیازی، ۱۳۹۸). وقف را «ملک الله» می دانند و به تبع این امر، اساس آن سلب مالکیت شخصی و تبدیل آن به مالکیت عمومی است. فارغ از آنکه در نظام حکمرانی اویغوری مغولان، این اموال را حاکمان، مصادره و میان اویغورهای خویش تقسیم می کردند تا کفاف هزینه های نظامی را بدهند و موجب آشوب در قلمرو امپراتوری آنان نشوند (راوندی، ۱۳۷۶: ۵۶۴). احیای وقف از اواخر حکومت

ایلخانان در ایران آغاز شد و در صفویه به اوج خود رسید. تازه در این دوران بود که حکمرانی وقف، به تولید فضاهای شهری در ایران منجر شد. هر نظم سیاسی و شیوه حکمرانی مقتضی آن، اثرات خاص خویش را بر سازوکارهای فعلیت بخش آن دارد. از وجه کارکردی فهم سازوکارهای اجرای وقف در عصر صفوی، اهمیتی اساسی دارد؛ زیرا با وجود تغییر در نگرش به وقف در دولت نادرشاه، احیای آن در عصر قاجاریه، تا حدود زیادی در اتمسفر کارکردهای صفوی می چرخد و آن به سبب منظومه نهادی است که شیوه حکمرانی این دو حول آن مفصل بندی می شود و نظام سیاسی حاکم را بازتولید می کند: نهاد پدرشاهی - دین - بازار پیشامدرن. این نظم سیاسی، نظم دینی نامیده می شود.

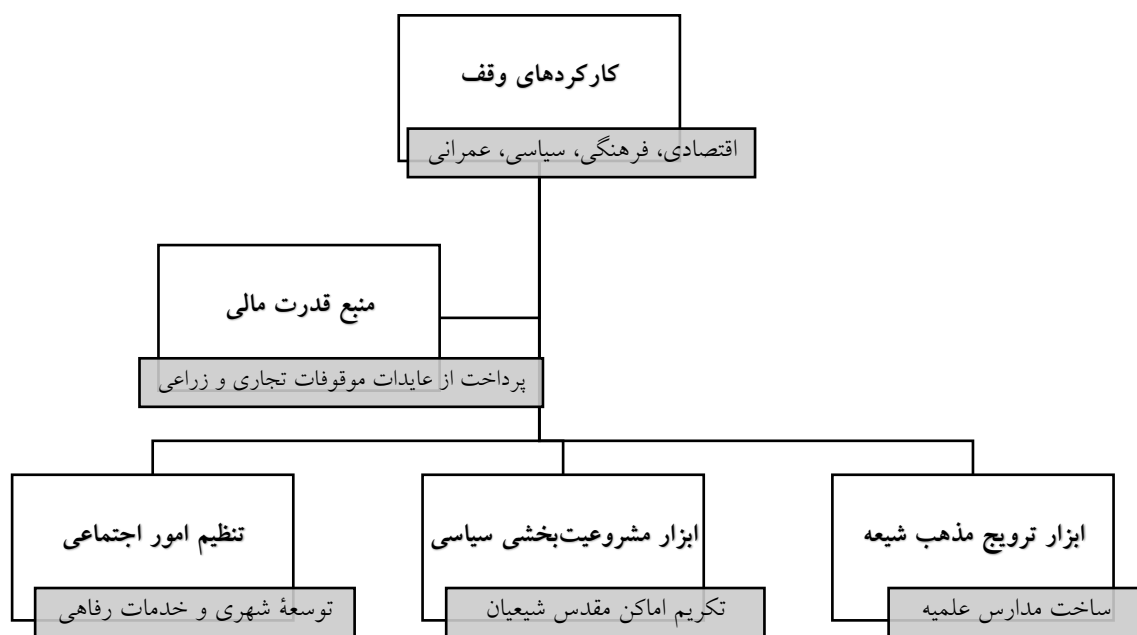

Figure 2: Endowment functions in Safavid & Qajar Era

شکل شماره ۲: کارکردهای وقف در عصر صفویه و قاجاریه

منبع: (نیازی، ۱۳۹۸: ۲۶)

کارکردهای وقف، در دوران متفاوت بر مبنای ضرورت نظام های سیاسی تغییر کرده است؛ اما در عصر صفوی و سپس قاجار، بدل به متابولسمی چشمگیر برای تولید فضاهای شهری می شود. در واقع فرآیند دولت سازی در ایران در عصر صفوی که نیروی یکپارچه ساز آن را رسمیت یافتن مذهب شیعه تضمین می کرد، انباشت حاصل از مشروعیت بخشی به مالکیت زدایی خصوصی را در راستای تولید فضای شهری اسلامی شیعی خرج می کرد. این امر پس از وقفه دوران افشاری و سپس زندی، احیا شد و در دوران قاجار به اوج خود رسید.

این امر از آن رو اهمیتی ژرف می یابد که وقف، نهادی برای طرح ریزی نگرشی اقتصادی - سیاسی در تولید فضاهای شهری در جوامع اسلامی نیز مدنظر قرار داده شود. با وجود آنکه وقف تاریخی طولانی در تاریخ اسلام دارد، در عصر صفویه

بود که این حکم دینی بدل به نهادی ریشه‌دار در ایران شد و قدرتی مثال‌زدنی به علمای شیعه بخشید؛ تا جایی که تا به امروز نیز زمینه‌ساز قدرت اقتصادی - سیاسی و توأم با آن، نفوذ اجتماعی آنان شده است. «شاهان صفوی متأخر، به‌ویژه شاه عباس اول، با تبدیل قلمرو گسترده‌ای از زمین‌ها به زمین وقفی (خیرات بدون مالیات)، به‌ویژه با هدف حفظ ارتش غلامان، موجب ظهور قدرت سیاسی - اجتماعی در موقعیت مذهبی - اجرایی آنان (یعنی علما) شدند» (Matin, 2013: 42)؛ حال آنکه با ظهور شهر جدید کرمانشاه، املاک و دارایی‌ها و انواع دیگر وقف، گسترشی فوق‌العاده یافتند. یکی از مهم‌ترین دلایل این گسترش، تبدیل این شهر جدید به دورازهٔ عتبات و عالیات بوده است.

۳- روش‌شناسی

در هستهٔ محث روش‌شناختی حاضر، نگاه به تاریخ^۱ نشسته است. تاریخ‌نگاری اکنون، دغدغهٔ محوری است. نه تاریخ‌نگاری طبیعی‌ساختن^۲ امر تاریخی؛ نوعی ضدتاریخی عمل کردن تاریخ‌نگار یا ثبت تاریخ فسیل‌ها (Buck- Morss, 1989). این پژوهش به‌لحاظ روش‌شناختی، متأثر از دیالکتیک پسروندی - پیشروندی^۳ است. لوفور در این باره می‌نویسد: «دیدگاهی که در اینجا اتخاذ شده، ممکن است پسروندی - پیشروندی وصف شود. این روش واقعیات امر حاضر^۴ را نقطهٔ آغاز قرار می‌دهد» (Lefebvre, 1991: 65)؛ این بدان معناست که رجوع به هر امری در گذشته، ریشه در مسائل امر حاضر دارد.

این روش بر سه روند استوار است:

- توصیف^۵: مشاهده‌ای که با تجربه و نظریه‌ای کامل شکل گرفته است.
- پسروند تحلیلی^۶: تحلیل واقعیت با تلاشی که برای مقایسه ساخته شده است و قرار نیست به گزاره‌های مبهم فرو غلتد.
- خاستگاه تاریخی^۷: مطالعهٔ جرح و تعدیل ساختارهای فوقانی از طریق تحول و وابستگی آنها به ساختارهای عام‌تر. طبقه‌بندی صورت‌بندی و ساختارها در نسبت با فرآیندهای عام و تلاش از طریق توضیح و تشریح برای بازگشت به امر حاضر (Lefebvre, 2000: 9).

همان‌طور که گفته شد نگرستن از منظر امر حاضر است که موجب جستجو در گذشته می‌شود؛ در واقع مسئله‌ای است که تعیین می‌کند پژوهشگر در کدام لحظه از تاریخ در جستجوی خاستگاه باشد. این نگرش نوعی تبارشناسی نیز هست و در پی مفصل‌بندی وقایع ذیل منطق حاکم بر موضوع، انفصال‌ها و اتصال‌ها و پیوندها و جدایی‌ها در طول حیات آن است. از این تعبیر، گرایشات و واقعیات همیشه متکثرند و آنچه امر ناممکن است، ممکن است در آینده ممکن شود و برعکس (Lefebvre, 2000: 9).

از آنجا که تکنیک‌ها میانجی نظریه و میدان‌اند، در اینجا از چند تکنیک کارا بهره برده خواهد شد. نخست تحلیل اسناد که «موضوعاتی استاندارد به حساب می‌آیند: یک یادداشت، گزارش‌های موردی، قراردادهای، پیش‌نویس‌ها، گواهی‌های مرگ،

1. History
2. Naturalization
3. Regression- progression
4. The present
5. Description
6. Analytico- regression
7. Historico- genetic

اظهارنظرها، دفترچه‌های خاطرات، آمارها، گزارش‌های سالانه، گواهی‌نامه‌ها، احکام قضایی، نامه‌ها یا اظهارنظرهای کارشناسانه» (وولف، به نقل از فلیک، ۱۳۹۶: ۲۷۵) در جاهایی از آمارها و ارقام نیز بهره برده می‌شود؛ اما این امر بیشتر نوعی تحلیل ثانوی است. عمده داده‌های این پژوهش از اسناد منتشرشده سازمان اوقاف و امور خیریه که در کتاب سه‌جلدی زندگان عرصه عشق کشاورز (۱۳۸۲) گردآوری [و تألیف] شده و نیز اطلاعات دیگر پژوهش‌ها گرفته شده است.

۴- یافته‌های پژوهش

وقف از آن رو برای بررسی تولید فضاهای شهری در شهر جدید کرمانشاه ضروری است که این شهر به لحاظ ارتباط با نهاد وقف، با وجود جدیدبودن، تاریخی درهم‌تنیده دارد؛ اما از این نظر چندان بررسی نشده است. درخور ذکر است منظور از شهر جدید کرمانشاه، قرارگیری شهر در مکان امروزی است که پس از بارها تغییر مکان، درنهایت آخرین بار، پس از گریختن مردم به سه دهکده فیض‌آباد، چنانی و برزه‌دماغ به علت حمله زندیان و نابودی شهر قبلی به وجود آمد. علت این نابودی، حاکمیت خاندان زنگنه در آن بود که دست‌نشانده صفویان بودند (اباذری و قلی‌پور، ۱۳۹۱: ۱۹).

آنچه در اسناد تاریخی درباره وضعیت وقف در آغاز شکل‌گیری شهر جدید کرمانشاه آمده است، به شرح زیر است: «در هنگامی که کرمانشاه قصبه یا مزرعه بود، مالک آن چهار دانگ از شش دانگ آن را وقف مصارف خیریه می‌کند و همین امر بعدها که کرمانشاه مبدل به شهر می‌شود، مشکلاتی برای مردم ایجاد می‌کند؛ زیرا قسمتی از اراضی آن موقوفه بود و نمی‌توانسته‌اند آنجاها را بخرند و بفروشند» (کرکوک، نقل در کشاورز، ۱۳۸۲: ۵).

گستره این موقوفات به‌نحوی بوده است که عملاً توجه به شرع اسلامی، موجب می‌شده است مسئله حرام - حلال، مانعی اساسی برای گسترش فضاهای شهری در کرمانشاه باشد؛ زیرا تقریباً تمام فضاهای شهری کنونی شهر کرمانشاه، موقوفات بوده است. در این باره، سردار کابلی^۱ می‌گوید:

«بنا بر همین موقوفه‌بودن چهار دانگ کرمانشاه بود که من از کودکی به یاد دارم، وقتی کسی از حلال و حرام‌شناسان می‌خواست خانه‌ای در کرمانشاه بخرد، تحقق می‌کرد مبدا در قسمت وقفی واقع شده باشد و در همان زمان می‌شنیدم حاج شهبازخان حمام و مسجد خود در اراضی آزاد کرمانشاه بنا نهاده بوده؛ از این رو، عوام می‌گفتند نماز در مسجد و غسل در حمام شهبازخان بلاشکال است و علت اقبال عمومی اهالی به این دو بنای خیر هم همین امر بود. چون حدود دو دانگ و چهار دانگ در زمان ما مشخص نبود و مردم زیاد از آن صحبت می‌کردند؛ بنابراین، نخستین بار که من کتاب *مقام‌الفضل* و این سؤال و جواب را خواندم، همراه آقا شیخ علی علما خدمت مرحوم ابوعلی امام جمعه کرمانشاه رفتم و با ارائه سؤال و جواب مذکور، به ایشان عرض کردم اگر صورتی از وقف‌نامه مزرعه کرمانشاه در کتابخانه شما وجود دارد، تقاضا می‌کنم با مراجعه به آن حدود دو دانگ و چهار دانگ را تعیین بفرمایید. مع‌الأسف ایشان نتوانستند در این باب چیزی بیابند؛ ولی فرمودند مکرر از خود من هم مردم از موضوع دو دانگ و چهار دانگ کرمانشاه سؤال می‌کردند» (سمیعی، ۱۳۶۳: ۵۶).

به لحاظ تاریخی، اهدای وقف در کل استان کرمانشاه، به چهار دوره تقسیم می‌شود:

- دوره اول: قبل از قاجاریه تا ۱۱۷۳ هجری قمری مشتمل بر ۵ فقره سند (۲ درصد)؛

۱. حیدرقلی خان قزلباش، مشهور به سردار کابلی بود که آن را از پدر به ارث برده بود؛ به این سبب که پدرش از سرداران عالی‌رتبه ارتش در زمان خویش بوده است. سردار فقیه و محدثی حاذق بوده که در سال ۱۳۱۰ ق به کرمانشاه سفر کرده است. این نقل قول نیز حاصل مشاهدات ایشان در شهر جدید کرمانشاه بوده است.

- دوره دوم: دوره قاجاریه از ۱۱۷۴ تا ۱۳۰۴ خورشیدی، مشتمل بر ۱۱۰ فقره سند (۴۴/۵ درصد)؛
 - دوره سوم: دوره پهلوی از ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی، مشتمل بر ۸۶ فقره سند (۳۴/۸ درصد)؛
 - دوره چهارم دوره جمهوری اسلامی از ۱۳۵۸ تا ۱۳۸۶ خورشیدی، مشتمل بر ۳۹ فقره (۱۵/۵ درصد) است.
 ضمن اینکه تاریخ هفت فقره از اسناد (۲/۸ درصد) نیز مشخص نیست (کرکوک، نقل در کشاورز، ۱۳۸۲: ۵۹).
 ۱۷۱ فقره سند به صورت سنتی یا عادی (۶۹/۲ درصد) و ۷۶ فقره به صورت رسمی (۳۰/۸) نوشته شده‌اند. از نظر جنسیتی نیز واقفان استان کرمانشاه چنین طبقه‌بندی می‌شوند: ۴۰ مورد از موقوفات توسط زنان (۱۶/۲ درصد)، ۱۸۲ مورد از موقوفات توسط مردان (۷۳/۷ درصد) و هفت مورد مشترک میان مردان و زنان (۲/۸ درصد)، ۵ مورد توسط اشخاص حقیقی (۲ درصد) و ۱۳ مورد نامشخص (۵/۳ درصد) است.
 این داده‌ها نشان می‌دهند به لحاظ فضایی، گستره‌ای وسیع از شهر کرمانشاه، متأثر از نهاد وقف بوده است که بسیاری از محلات حاضر شهر کرمانشاه را در بر می‌گیرد. مهم است مشخص شود ساخت‌وساز در اراضی چگونه صورت پذیرفته است؛ زیرا بخش اساسی این محلات، در حال حاضر جزو محلات حاشیه‌نشین شده شهر کرمانشاه هستند.

Figure 3: Endowments of Kermanshah City

شکل شماره ۳: موقوفات شهر کرمانشاه

منبع: سازمان اوقاف کرمانشاه، ۱۳۹۷

طبق این نقشه، در حال حاضر ۲۵ نقطه شهری، ذیل املاک و اراضی وقفی قرار دارند که جزئیات آن به شرح زیر است:

۱. اراضی موقوفه املاک دولتی (۲۲ بهمن پلاک ۱۲ و ۱۵۶)؛ ۲. اراضی موقوفه چغاگلان (پلاک ۳۶۷ اصلی)؛ ۳. اراضی موقوفه کرکوک (پلاک ۱ و ۵ اصلی)؛ ۴. اراضی موقوفه املاک دولتی (پلاک ۲۰۷۲ اصلی)؛ ۵. اراضی موقوفه حاج محمدتقی اصفهانی (شهرک پردیس)؛ ۶. اراضی موقوفه املاک دولتی (پلاک ۲۰۷۳ اصلی)؛ ۷. اراضی موقوفه معتضدی (پلاک ۲۶ فرعی از ۱۴۱ اصلی)؛ ۸. پشت ایران ناسیونال (پلاک ۴۶۸)؛ ۹. اراضی موقوفه محمدعلی لک، فرهنگیان فاز ۱ (پلاک ۱۰۳ اصلی)؛ ۱۰. اراضی موقوفه فرهنگیان فاز ۲ (معتضدی، پلاک ۷۳۶۸ اصلی)؛ ۱۱. اراضی موقوفه شهرک وحدت (معتضدی، پلاک ۳۰ فرعی از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۲. اراضی موقوفه مرادحاصل (معتضدی، پلاک ۳۵ و ۳۶ از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۳. اراضی موقوفه مرادحاصل (معتضدی، ۲۲ و ۲۳ فرعی از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۴. اراضی موقوفه معتضدی (پلاک ۱۶ و ۱۷ از ۱۴۱ اصلی)؛ ۱۵. موقوفه چاله کوره‌ها (پلاک ۸۲)؛ ۱۶. موقوفه تپه‌گیری (پلاک ۱۱۵)؛ ۱۷. موقوفه حاج عبدالرحیمی (پلاک ۱۱۴)؛ ۱۸. موقوفه میرانشاهی (پلاک ۱۲۲ اصلی)؛ ۱۹. موقوفه مسجد شازده دولت‌شاه؛ ۲۰. موقوفه حاج عبدالرحیمی (شهرک تاکسیرانی پلاک ۳۷۰ اصلی)؛ ۲۱. موقوفه صدرالشریعه؛ ۲۲. موقوفه ظهیرالملک؛ ۲۳. موقوفه حسینیه رئیس‌العلماء؛ ۲۴. موقوفه معتضدی (پلاک‌های ۲، ۴، ۸، ۹)؛ ۲۵. موقوفه مشیری پاساژ پیام (سازمان اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاه، ۱۳۹۷).

به لحاظ تولید فضاهای شهری و متابولیسم یا اقتصاد - سیاسی شهری، وقف در کرمانشاه را باید به پیش و بعد از اصلاحات مدرنیزاسیون شهری در دوران رضا پهلوی تقسیم کرد. این تقسیم‌بندی بدان سبب است که ساختار وقف در شهر دوران ناصری که عمدتاً هنوز وارد مناسبات بین‌المللی سرمایه و توسعه شیوه تولید سرمایه‌داری نشده بود، نقش مهمی در تولید فضاهای شهری داشته است. این شهر متابولیسم خاص خویش را داشت که در آن، اقتصاد حک شده در ارزش‌های اجتماعی که دین نقشی مهم در مرکز آن داشت، در راستای بازتولید هویت شهری اسلامی، ذیل جهان‌بینی دینی در چارچوب حاکمیت قاجاری بود. برای اثبات این امر، کافی است به نوع مکان‌هایی اشاره کرد که طبق وقف‌نامه‌ها مشمول وقف شده‌اند:

Table 1: Endowment places in Kermanshah communities in Qajar era

جدول شماره ۱: مکان‌های وقفی در محلات کرمانشاه، در دوره قاجار

منبع: (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۷: ۱۷)

تأسیسات زیربنایی			اماکن مذهبی				املاک		اماکن تجاری								
کارخانه	حمام	قنات	آب‌انبار	مدرسه	قلعه	مقبره	مسجد	تکیه	حسینیه	زمین	باغ	سرای	تیمچه	دکان	بازار	کاروانسرا	آسیاب
۱	۴	۱	۲	۲	۱	۱	۷	۱	۱	۶	۳	۳	۲	۵۱	۱	۷	۳

بیشتر این اوقاف در منطقه بازار قدیمی شهر واقع شده‌اند که از قضا محلات اصلی کرمانشاه نیز حول آن قرار گرفته‌اند. این امر نشان می‌دهد بازار، علما و حاکمان شهر (نیازی، ۱۳۹۸) ارتباطی عمیق برای تولید فضای شهر با یکدیگر داشته‌اند. بخشی اساسی از این املاک را شاهزادگان و خانواده حاکمان شهر وقف کرده‌اند. وکیل‌الدوله از جمله کسانی است که اوقاف چشمگیری در قسمت بازار دارد که شامل چند راسته و میدان در دل بازار زرگراست و اکنون نیز به نام او پلاک‌گذاری شده است. این سه‌گانه که نیروی هژمونیک ایران عصر ناصری بودند، توانستند جهانی معنادار برای کیهان اجتماعی ساکنان شهر کرمانشاه به وجود بیاورند و تا آن زمان که قلمروگستری سرمایه و توسعه سرمایه‌داری که مستلزم تولید فضای مقتضی برای

نیل به مناسبات جدیدی بود و حول «افسون‌زدایی» از متابولیسیم شهری پیشاسرمایه‌دارانه و آغاز متابولیسیم جدید، یعنی تولید - توزیع - مصرف بود، شکل نگرفته بود، تقسیم کار لازم برای حکمرانی املاک وقفی - که در زبان مذهبی مدیریت غیرمالکانه یا تولید نام دارد - موضوعی بحرانی نبود. کیهان مذهبی عصر ناصری و پیش از آن، این تقسیم کار را پذیرفته بود؛ اما مدرنیزاسیون رضاشاهی و نظم مقتضی آن، خواه ناخواه این تقسیم کار را نمی‌توانست بپذیرد. پس مفصل‌بندی که حول وقف شکل گرفته بود و فضای اجتماعی معنامند شهر عصر ناصری تولید کرده بود، دیگر ممکن نبود.

کیهان شهری عهد ناصری، مانند تمام شهرهای اسلامی از مسجد [جامع] آغاز می‌شد؛ اما در عصر رضاشاه، خیابان آن کیهان را به هم ریخت و محور اصلی تولید فضا قرار گرفت. این امر حکمرانی وقف را نیز دچار تحول کرد. به عبارت دیگر، حکمرانی وقف در عصر ناصری میراث‌دار صفویه بود و همین شیوه حکمرانی بود که وقف را متابولیسیمی مؤثر در تولید فضای شهری، خاصه کرمانشاه تبدیل می‌کرد. «سرمایه‌گذاری عظیم شاهان صفوی در عمران و بنای موقوفات و ترویج فرهنگ وقف، علاوه بر تثبیت مذهب تشیع، تضمین موجودیت سیاسی سلطنت‌شان نیز بوده است. شاه در ساختار نهاد دولت صفوی در نقطه‌ای ایستاده است که به او امکان می‌دهد در حکم حامی دین و ضامن بقای جامعه، از سنت وقف بهره‌بردار (نیازی، ۱۳۹۸: ۳۳). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام وقف در دوران پیشامشروطه، محله‌ای بودن آن بود. در واقع پیوند محله و وقف، ریشه در ساختار اجتماعی - سیاسی این دوران داشت که موقعیت زندگی اصلی انسان در شهر دوران ناصری و نمونه‌های اسلامی پیش از آن بود. محله کانون شهر بود و فرد واقف برای ماندگاری خود و خاندانش در محله وقف می‌کرد تا بنا به حدیث ذکرشده از پیامبر، بعد از مرگ او عمل او ادامه پیدا کند.

در نظم سیاسی پیشامشروطه، حکمرانی وقف فقط آنگاه که حکومت‌ها برای قلمروگشایی از عایدات وقف استفاده می‌کردند، دچار بحران می‌شد؛ وگرنه بر سر حکمرانی آن به تدریج توافقی میان نهاد دین و نظام پادشاهی صورت می‌پذیرفت و عموماً به صورت دیوانی اداره می‌شد؛ هرچند همواره این نهاد دین یا به‌طور مشخص، طبقه علما و روحانیون نبودند که به‌تنهایی از عایدات آن یا نظارت بر آن بهره‌مند می‌شدند؛ اما به هر حال به شیوه‌های مختلف دست‌اندرکار نهاد وقف بودند (شفقی، ۱۳۷۶). این بحران با رویکرد مدرنیزاسیونی رضاشاه، وارد مرحله‌ای جدیدی شد.

«ناسیونالیسم رسمی رضاشاه اساساً مبتنی بر تدبیر میهن‌پرستانه و برنامه جذب فرهنگی و همسان‌سازی زبانی اجباری بود. رضاخان با حمایت روشنفکران چپ و راست، این پروژه را با جدیتی بی‌دریغ پیگیری کرد» (Matin, 2013: 85). نظم ناسیونالیستی حاکم بر نظام سیاسی عصر پهلوی، حکمرانی وقف را تغییر داد. این تحولات در مدرنیزاسیون فعلیت پیدا کرد. شهرسازی مبتنی بر زیرساخت‌سازی برای گردش سرمایه، به نحوی که باید فضاهای شهری تولید می‌شد تا کالاهای مصرفی جدید دادوستد شود، به‌طور کلی هسته مرکزی نظم ناسیونالیستی این عصر بود. اساساً همسان‌سازی و جذب ناسیونالیستی در راستای همان استانداردهای بود که سرمایه‌داری برای جهانی‌سازی خویش نیاز داشت. کرمانشاه نیز مصون از این تحولات نبود؛ اما این نظم پیامدهای نیت‌ناشده‌ای داشت که با تحول حکمرانی وقف در این شهر پیوندی جدایی‌ناپذیر داشت.

در زیر تصویر شماره ۲ سه خیابانی نشان داده شده است که طی مدرنیزاسیون رضاشاهی در کرمانشاه، فضای شهری کرمانشاه در عصر ناصری را تغییر دادند.

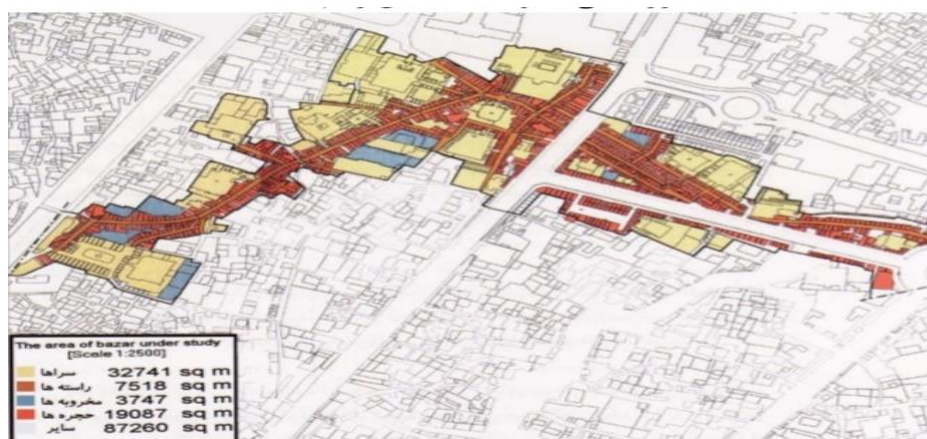

Figure 4: Kermanshah city streets in Reza Shah Era

شکل شماره ۴: خیابان‌های شهر کرمانشاه در دوره رضا شاه

منبع: مهندسین مشاور عرصه، به نقل از قلی‌پور، ۱۳۹۶: ۶۲

این خیابان‌کشی، کیهان اسلامی فضای شهری ناصری را تغییر داد و به تبع آن، نظم سیاسی دینی پیشامدرن این کیهان‌شناسی از بین رفت. خیابان‌هایی از شمال به جنوب و از غرب به شرق، با میدانی در این میان، گویای اهمیت یافتن خیابان و نمایش نسبت به گذرگاه‌های بازار سنتی مالوف شهر ایرانی بود (قلی‌پور، ۱۳۹۶: ۶۰). بر همین اساس، املاک وقفی بازار سنتی کرمانشاه، محوریت پیشین خود را از دست دادند.

لازمه این امر، مداخله گسترده دولت در امور بود که عموماً با «دولتی‌سازی» بسیاری از منابع و املاک توأم بود. رضاشاه این امر را در راستای ثروتمند کردن خانواده سلطنتی و به تبع آن، قدرت دولت مرکزی خویش انجام می‌داد. او بسیاری از املاک و زمین‌های کشور را در حاصلخیزترین مناطق دولتی یا سلطنتی اعلام کرد. دولت پهلوی با اتکا به قدرت ارتش و در راستای اجرای سیاست‌های دولت متمرکز، زمین‌داران و نخبگان محلی را که مانع این سیاست‌ها بودند، به صورت مختلف، تبعید و املاکشان را مصادره می‌کرد. در همین دوران، املاک ایالات مختلف در کرمانشاه، ایلام و لرستان مصادره شد (ساکما، ۱۰۷۵۷/۱۲۴۰ و ۲۱۲۶/۲۳۰). وقف نیز شامل این سازوکار اقتدارگرایانه ناسیونالیستی شد. این شیوه حکمرانی و روشن‌نبودن تکلیف برخی املاک وقفی در شهر کرمانشاه، قرابتی انتخابی ایجاد کرد تا به تبع آن، این املاک به تصرف خاندان سلطنتی در بیاید. وضعیت این املاک پیشتر مبهم بوده است. از خلال چند سند به این امر پرداخته خواهد شد.

«این اوقاف معزی‌الیه (آقااسدالله سلطان‌العلماء، امام جمعه کرمانشاهان) به تصویب جناب مستطاب، اجل اکرم افخم اعظم، امیرنظام فرمانفرمای ولایت مرکزیه و سرحددار عراقین مستدعی شده بود که مزارع (مزرعه باغ نی - مزرعه شاطرآباد - مزرعه سیاه‌کمر - سراب جعفرقلی) بر وجه اجاره به ایشان واگذار شود...» (حکم مظفرالدین شاه، در کشاورز، ۱۳۸۲: ۱۱۷۱).

بابت اجاره این املاک چهارگانه، قرار شده است سالانه مقداری غله و کاه به دولت پرداخته شود. آقا اسدالله در سال ۱۲۹۸ شمسی فوت می‌شود و این قرارداد ۹۰ ساله، فسخ و با فرزند ایشان، آقابوعلی قرارداد ۲۰ ساله امضا می‌شود. این املاک که فقط این مزارع چهارگانه نیستند، طبق قراردادهایی به افراد مختلف که یا علما و روحانیون و فرزندان ایشان‌اند یا شاهزادگان که حکام شهرند، دست‌به‌دست می‌شوند؛ برای مثال، در سندی آمده است بخشی از این مزارع یا املاک، به اجاره داده می‌شود:

«سیاه‌کمر معروف به منظریه - باغ نی - شاطرآباد - سراب جعفرقلی - کهریز - قلعه‌کهنه - چشمه‌سفید - سراب قنبر - چغان میرزا - چاله‌چاله - چغان‌گلان - مرادآباد - ازواج کرکوکي - آنچه موقوفه دولتی دور شهر است.

از حال تحریر لغایت سنبله پارس‌نیل سنه ۱۳۳۴ هجری به مبلغ مالاجاره معلوم‌القدر چهار هزار تومان نقد مسکوک و مقدار نه‌هزار خروار جنس که دو ثلث گندم و یک ثلث جو باشد ...» (سند اداره کل اوقاف ناحیه غرب، شماره ثبت ۹۷، به نقل از کشاورز ب، ۱۳۸۲: ۱۱۷۵).

این اسناد نشان می‌دهد در نظم سیاسی سنتی یا پیشامدرن، بر سر حکمرانی وقف توافقی وجود داشته است که در آن نهاد دین، نهاد پدرشاهی و دم و دستگاه بروکراتیک پیشامدرن توأمان این بخش را سامان می‌داده‌اند؛ اما با سيطرة نظم ناسیونالیستی رضاشاهی که تحولی مبتنی بر ارزش‌های مدرن را رقم می‌زند، تغییرات در حکمرانی وقف نیز آغاز می‌شود. در آستانه تحولات مدرن‌سازی که بخشی از آن پیش از اعلام رسمی رژیم پهلوی آغاز شده بود، بحران حکمرانی وقف، خود را نشان داد.

در سال ۱۳۱۲ شمسی، پرونده‌ای میان ادارات مالیه و موقوفات وقت بر سر رقبات «۱. باغ نی؛ ۲. شاطرآباد؛ ۳. سیاه‌کمر؛ ۴. چشمه‌سفید؛ ۵. کراوند؛ ۶. چغان‌گلان؛ ۷. سراب جعفرقلی؛ ۸. همته؛ ۹. سراب قنبر؛ ۱۰. چشمه روزان؛ ۱۱. عباس‌آباد؛ ۱۲. قلعه‌کهنه؛ ۱۳. چغامیرزا؛ ۱۴. کهریز؛ ۱۵. چله‌چله؛ ۱۶. مرادآباد؛ ۱۷. ازواج کرکوکي و ۱۸. مزرعه دوله واقع در کرمانشاهان ...» (متن رأی حکمیت درخصوص ادعای اداره کل اوقاف بر اداره کل عایدات و خالصجات مالیه، ۱۳۴۱ شمسی، در کشاورز، ۱۳۸۲: ۱۱۸۰) تشکیل می‌شود که به‌واسطه آن مشخص می‌شود از این دوران به بعد وقف بدل به بخشی از سازوکار درآمدزایی دولت می‌شود. هرچند در این پرونده مصالحه‌ای بین دو سازمان دولتی صورت می‌گیرد، درنهایت بستن مالیات روی وقف، تبدیل به بخش جدیدی از حکمرانی وقف در ایران می‌شود و این رقبات، تبدیل به بخشی از اموال دولتی با نظارت اداره کل اوقاف می‌شود. سرنوشت این املاک و هویتی که امروز دارند، عمیقاً وابسته به همین تغییرات متأثر از نظم سیاسی حاکم بر حکمرانی آنان است؛ زیرا بعداً به‌نحوی جدید و در نسبت با برنامه‌ریزی توسعه، بخشی از فضای شهری در کرمانشاه می‌شوند که امروز نتیجه نیت‌ناشده آن نامیده می‌شود. تقریباً تمام این رقبات اکنون بدل به محلات حاشیه‌نشین شده کرمانشاه شده‌اند.

فرآیند حاشیه‌نشین‌شدگی محلاتی که اکنون در دل این رقبات قرار گرفته بودند، پیوند عمیقی با توسعه شهری کرمانشاه داشته است. دوباره می‌خوانیم «با وجود قرارداد [مذکور، طبق رأی حکمیت] مابین وزارتین مالیه و اوقاف کشمکش مرتفع می‌شود تا سنه ۱۳۳۷ که بر حسب حکمیت بعضی از اوراق حکومت کرمانشاهان با توافق رئیس مالیه و اداره اوقاف آنجا این‌طور صلاح می‌دانند که چون اداره مالیه به‌واسطه داشتن اجزای کافی و سایر موجبات کار بهتر می‌تواند اداره کرده عواید را ضبط کند قرا موقوفه در دست مالیه باشد و اداره مالیه علاوه بر اخذ مالیات مازاد عواید را به بودجه اداره معارف و سایر مقررات و موقوفه رساند ...» (کشاورز ب، ۱۳۸۲: ۱۱۸۱ - ۲). دست‌به‌دست شدن بروکراتیک املاک وقفی در شهر کرمانشاه، عملاً بر سرنوشت آنها تأثیر می‌گذارد. این امر در دوران اصلاح اراضی تشدید می‌شود.

این سیاست به دو شکل بر سرنوشت املاک وقفی اطراف شهر کرمانشاه اثر گذاشته است؛ یک شکل آنکه، بخشی از این املاک که معروف به وقف دولتی هستند و شرح آنان رفت، میان زارعین صاحب نسق تقسیم می‌شود. از جمله این املاک، اراضی سراب قنبر هستند که به زارعین واگذار می‌شوند و در دل آن روستای سراب قنبر و باغ‌های آن رها می‌شوند و از سوی دیگر، محله حاشیه‌نشین شده کچل‌آباد (صادقیه) به وجود می‌آید؛ زیرا بخشی از این املاک هنوز هم تعیین تکلیف نشده است و بر سر مالکیت آن، بین زارعین، ارتش و اوقاف مسئله وجود دارد. این شکل دوم اثرگذاری تقسیم اراضی حاصل از اصلاحات است که موجب از جا کنده‌شدن جمعیت‌های روستایی به‌سوی شهر شد و از آنجا که شهر کرمانشاه، ظرفیت جذب این جمعیت را به‌مثابه نیروی کار در بخش صنعت و ... نداشت، موجب شکل‌گیری محلات حاشیه‌نشین شده در همین املاک

و اراضی وقفی به اصطلاح دولتی شد.

طبق داده‌های جمعیتی، جمعیت شهر کرمانشاه، پیش از اصلاحات ارضی (در سال ۱۳۳۵ شمسی) ۱۲۵ هزار و ۴۳۹ نفر بوده است؛ در حالی که در سال ۱۳۵۵، این جمعیت به ۲۹۰ هزار و ۶۰۰ نفر می‌رسد. دومین شهر بزرگ استان کرمانشاه، اسلام‌آباد بوده است که جمعیتی برابر با ۳۰ هزار و ۸۱۸ نفر داشته است؛ این یعنی شهر کرمانشاه، ۹/۴ برابر بزرگ‌تر از شهر دوم شده است؛ حال آنکه در اوج اصلاحات ارضی، یعنی دهه ۴۰، این شاخص به ۱۱/۲ درصد (نسبت به شهر دوم، یعنی قصرشیرین) رسیده است که بالاترین میزان این شاخص در تاریخ شهرنشینی در کرمانشاه بوده است. شاخص نخست‌شهری نشان می‌دهد کرمانشاه دچار بزرگ‌شهری است (قلی‌پور، احمدی و کریمی، ۱۳۹۷: ۳۷). «شهری‌شدن، بدون صنعتی‌شدن» ویژگی اصلی توسعه در شهر کرمانشاه است.

از این رو، جمعیت ازجا کنده‌شده، به شکل‌های مختلفی در نخستین اراضی که توانستند تصرف کنند، سکونت گزیدند. از آنجا که بیشتر اراضی اطراف کرمانشاه، جزو املاک وقفی دولتی بودند، این جمعیت ازجا کنده‌شده که به سبب رشد جمعیتی ناشی از گذار جمعیتی در ایران، در اوج فرآیند رشد خویش نیز بود، در این اراضی مستقر شدند و فرآیند مبارزاتی را آغاز کردند که بیات به درستی آن را «پیشروی آرام» نامیده است (بیات، ۱۳۹۱: ۴۳). این جمعیت، تبدیل به تهی‌دستان شهری شد که همواره بخش جدایی‌ناپذیر سیاستگذاری توسعه در کرمانشاه بود. در واقع بلاتکلیفی املاک وقفی دولتی و نیز بی‌توجهی عمیق به پیامدهای نیت‌ناشده سیاست‌های مدرنیزاسیونی چون اصلاحات ارضی که در کرمانشاه توأم با فقدان بازار کار برای جذب بود، بستری را فراهم ساخت که این املاک تبدیل به موقعیت‌های فضایی مناسبی برای گسترش شهر در قلب حاشیه‌نشین‌شدگی شدند.

۵- نتیجه‌گیری

در نظم سیاسی پیشامدرن که به معنایی، نظم دینی نیز نامیده می‌شود، سامان وقف به‌نحوی بود که در تقسیم‌کاری بلندمدت، کارکردی پیچیده را رقم بزند و به حیات خویش ذیل مشروعیت یک‌دین ادامه دهد. در آن نظم، وقف نهادی عمومی بود که قادر به شکل‌دهی به متابولیستی اقتصادی بود و به موجب آن، امر اقتصادی در زندگی اجتماعی حکم شود. هرچند گاه وقف حربه‌ای در روابط قدرت بود تا قدرتمندان نتوانند اموال افراد را مصادره کنند، این امر صحنه‌ای بر همین حکم‌شدگی است. شهر کرمانشاه در عصر ناصری و تولید فضای آن به‌خوبی اثر تعیین‌کننده وقف را نشان می‌دهد؛ اینکه چگونه ویژگی محله‌ای آن، عملاً سامان‌دهنده روابط قدرت و ثروت در محلات و تبع آن کلیت شهر بوده است. مهم‌ترین نتیجه کارکردهای وقف در این دوران، عمومیت‌بخشیدن نسبی به ثروت بود؛ هرچند نباید در این امر راه افراط را در پیش گرفت و آن را در از بین بردن فقر تعیین‌کننده دانست؛ زیرا فقر پدیده‌ای غالب در شهر پیشامدرن بود. کرمانشاه عصر ناصری نیز استثنا از این قاعده نبود.

شهر کرمانشاه در دوران رضاشاه دیگر نمی‌توانست هویتی محلی داشته باشد. در واقع تغییراتی که این تحولات در شهر کرمانشاه ایجاد کرد، محوریت محلات قدیمی شهر را تضعیف کرد. یکی از مهم‌ترین پیامدهای این اقدام، متروکه‌شدن املاک وقفی درون این محلات بود که تا به امروز نیز در حال فرسوده‌شدن هستند. نمونه آن، محله قدیمی فیض‌آباد است که جزئی

املاک وقفی ازواج کرکوک^۱ است و تبدیل به محله‌ای حاشیه‌ای در دل شهر و بازار اصلی آن است. این امر درباره بسیاری دیگر از اماکن وقفی قدیمی در شهر نیز صدق می‌کند که به‌تازگی سیاست‌های توریستی‌سازی موجب توجهاتی به آنها شده است؛ اما دست‌به‌دست شدن سازمانی همچنان مانع اصلی توقف فرآیند فرسوده‌سازی آنهاست؛ هرچند فرآیند فرسوده‌سازی، ترفندی بروکراتیک برای تخلیه آنهاست.

در نظم ناسیونالیستی عصر رضاشاه و نیز محمدرضاشاه، وقف بدل به سازمانی ذیل بروکراسی دولتی مدرن می‌شود و فرایند شخصی‌زدایی از وقف آغاز می‌شود که روی دیگر سکه محله‌ای‌زدایی است؛ ضمن آنکه عایدات حاصل از اموال و املاک و رقبات وقفی، عمدتاً باید در راستای اموری هزینه شوند که دولت تشخیص می‌دهد. بر همین اساس، بخشی اساسی از این عایدات، دیگر در راستای نیات واقف صرف نشده و به‌واسطه سیطره کینزینیسم در اواخر حاکمیت رژیم پهلوی، صرف هزینه‌های زیرساختی و آموزشی می‌شود؛ ضمن آنکه همان‌طور که گفته شد وضعیت اوقاف دولتی در زمان پهلوی و سیاستگذاری ذیل نظم سیاسی ناسیونالیستی، به‌واسطه سیاستگذاری توسعه متمرکز که به‌صورتی زنجیره‌ای اولویت را به مرکز می‌داد، بستری برای رشد و گسترش حاشیه‌نشین‌شدگی شد؛ برای مثال، طرح جامع شهر تهران، از سال ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۳، بخش اساسی بودجه عمرانی کشور را به خود اختصاص داد (کلانتری و منصوری، ۱۴۰۰). به عبارت دیگر، رشد حاشیه‌نشین‌شدگی و نظم سیاسی مذکور، قرابتی انتخابی پیدا کردند که به‌تبع آن، سرنوشت وقف را به تهی‌دستان شهری گره زد. در این دوران، دیگر وقف نقشی پویا در تولید فضای شهری بازی نمی‌کند؛ بلکه نقشی انفعالی در نسبت با گسترش شهرنشینی در کرمانشاه دارد. در نتیجه، نیروی نهادی سابق خود را از دست می‌دهد و متحمل هزینه‌های حاصل از پیامدهای نیت‌ناشده نظم ناسیونالیستی پهلوی می‌شود که توأم با نوعی «شهری‌شدن، بدون صنعتی‌شدن» در کرمانشاه است.

برای آنکه نسبت «شهری‌شدن، بدون صنعتی‌شدن» و وقف در تاریخ تحولات شهری کرمانشاه مبتنی بر حاشیه‌نشین‌شدگی درک شود، باید اشاره کرد طبق داده‌ها، وسعت محلات حاشیه‌نشین‌شده از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۹۰، حدود ۱۴ برابر افزایش یافته است که در نتیجه آن این محلات را به سه دسته تقسیم کرده‌اند: سطح ۱ (وضعیت نامناسب): دولت‌آباد و آناهیتا؛ سطح ۲ (وضعیت نگران‌کننده): شاطرآباد، باغ ابرایشم، حکمت‌آباد و چقاگلان؛ سطح ۳ (وضعیت بحرانی) چقاکبود، نوکان، دره‌دراز، جعفرآباد، کولی‌آباد، چمن و صادقیه (کریمی و همکاران، ۱۳۹۶). همان‌طور که مشخص است عمده محلات حاشیه‌نشین‌شده که در وضعیت نگران‌کننده و بحرانی قرار دارند، در همان اراضی و املاکی قرار دارند که معروف به رقبات اوقاف دولتی بوده‌اند.

سازمان اوقاف و امور خیریه در سال ۱۳۶۳ تأسیس شد. بر همین اساس، رتق‌وفتق امور وقف به سازمانی مذهبی سپرده شد که ذیل نظر نهاد ولایت فقیه ساماندهی می‌شود. به موجب قانون تأسیس این سازمان، انتخاب سرپرست این سازمان برعهده وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ اما ذیل نظر ولی فقیه است. این سازمان فقط وظیفه اداره موقوفات بدون متولی را ندارد؛ بلکه موارد متعددی را سامان می‌دهد، از جمله اداره اماکن مذهبی و امور مؤسسات و انجمن‌های خیریه (قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۳: تبصره ۱).

همان‌طور که در ابتدا نیز درباره کارکردهای وقف بحث شد، امر خیریه یکی از کارکردهای وقف بوده است و زمانی که

۱. ازواج کرکوک بخشی از املاک وقفی شهر کرمانشاه است که در بخش مرکزی کرمانشاه قرار دارد و اکنون محلات قدیمی این شهر در دل این املاک قرار گرفته‌اند. از جمله مهم‌ترین این محلات، محله فیض‌آباد است. این محله در ابتدای شکل‌گیری از محله اعیان‌نشین کرمانشاه بوده است که پس از تحولات مدرنیزاسیونی عصر پهلوی به‌لحاظ اجتماعی - اقتصادی واپس ماند و اکنون به‌سبب نامشخص‌بودن وضعیت آن، در حال متروک‌شدن است.

وقف در مقام نهادی اقتصادی در هستی اجتماعی حک بود، اثراتی بر زندگی فقرا و تهی‌دستان شهری می‌گذاشت؛ اما با شکل‌گیری نهادهای مدرن جدید، کارکردهای متفاوت وقف، به تبع کاهش نقش تنظیم‌کنندگی نهاد دین، تغییر کرد. بعد از انقلاب ۵۷، تلاش‌هایی برای احیای این نقش صورت گرفته است؛ اما امکان بازگشت به نظم دینی پیشامدرن نبوده است؛ از این رو، کارکرد خیریه‌ای وقف در نظم جدید پررنگ‌تر می‌شود. (روغنی زنجانی در مصاحبه با آمویی، ۱۴۰۰).

در نهایت، ادعا می‌شود سازوکار وقف به مثابه موقعیتی نهادی - سازمانی در تاریخ، همواره متأثر از حکمرانی نظم‌های سیاسی متفاوت بوده است و به تبع تغییر مناسبات اجتماعی - سیاسی، برخی کارکردهای آن نسبت به دیگر کارکردها اولویت بیشتری پیدا کرده یا کمرنگ شده‌اند. شاید مهم‌ترین ویژگی وقف در طول دوران بررسی شده، عمومی‌سازی نسبی امکانات انباشته‌شده محلی بوده است که با سیطره نگرش خیریه‌ای وقف در دوران پس از انقلاب، این امکان تضعیف شده است.

۶- منابع فارسی

- اباذری، ی.، قلی‌پور، س. (۱۳۹۱). فضای اجتماعی شهر کرمانشاه در دوره قاجار. پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، ۲(۱)، ۳۷-۹.
- احمدی آمویی، ب. (۱۴۰۰). اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی ایران: مجموعه مصاحبه، تهران: انتشارات پارسه.
- امام جمعه‌زاده، س. ج. (۱۳۷۹). نقش وقف در بهبود اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی. وقف میراث جاویدان، ۳۰، ۷۷-۷۰.
- باشلار، گ. (۱۳۹۲). بوطیقای فضا، ترجمه محمد شیربچه و مریم کمالی، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- برومند، ص. (۱۴۰۲). گفتمان امور خیریه در اصفهان (۱۳۲۴-۱۳۲۶ق)؛ انجمن تبلیغی کلیسا (CMS) و واکنش کنشگران اجتماعی، پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه، ۱(۱)، ۱۷۰-۱۴۶.
- برومند سرخابی، ه. (۱۳۸۸). در جستجوی هویت شهری کرمانشاه، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- بیات، آ. (۱۳۹۱). سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی، تهران: پردیس دانش.
- پیربابایی، م. و ایرانشاهی، ر. (۱۳۹۹). واکاوی نقش وقف در تکوین ارسن‌های شهری: براساس نظریه ساخت‌یابی. فصلنامه فرهنگ معماری و شهرسازی ایرانی، ۵(۲)، ۳۶-۱۷.
- ساکما، ۱۰۷۵۷ / ۱۲۴۰ و ۲۱۲۶ / ۲۳۰.
- سمیعی کیوان، غ. (۱۳۶۳). زندگانی سردار کابلی (مشمول بر حوادث افغانستان در قرن نوزدهم)، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان (نشر دیجیتال).
- سلیمی‌فر، م. (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، مشهد: مرکز پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- شفقی، س. (۱۳۷۶). وقف در اصفهان (پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن). فصلنامه وقف؛ میراث جاویدان، ۱۹ و ۲۰، ۴۷-۳۲.
- راوندی، م. (۱۳۷۶). تاریخ اجتماعی ایران (جلد یکم)، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- ربیعی، حسن. (۱۳۹۴). سخنگوی سازمان اوقاف و امور خیریه) ارائه گزارش عملکرد ۶ ساله اوقاف: نقش وقف در سیاست‌های کلی نظام دیده نمی‌شود، خبرگزاری بین‌المللی قرآن، ۱۱ شهریور.
- رفیعی، علی. (۱۳۷۳). نگاهی به وقف کتاب در تمدن اسلامی. وقف میراث جاویدان، ۸، ۸۲-۹۳.
- زارعی، م. ا. و حیدری باباکمال، ب. (۱۳۹۷). بررسی نقش وقف در توسعه و رشد فضاهای شهری در دوره قاجار (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر کرمانشاه). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹(۲۳)، ۱۸۸-۱۶۹.
- ژلنیتس، آ. (۱۳۹۳). فضا و نظریه اجتماعی، گردآوری و ترجمه آیدین ترکمه، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- فلیک، ا. (۱۳۹۶). درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نو.
- قلی‌پور، س. (۱۳۹۲). برنامه‌های توسعه و فضای شهری در کرمانشاه (۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵). مجله مطالعات جامعه‌شناختی، ۱۹(۲)، ۲۵۸-

۲۳۱.

- قلی پور، س. (۱۳۹۳). بازگشت پردشدگان (ظهور سکونت‌گاه‌های غیررسمی). *مجله مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۱(۱)، ۶۳-۷۸.
- قلی پور، س. (۱۳۹۴). گسترش نامکان‌ها و تهدید حیات شهری (مطالعه موردی: کرمانشاه). *مجله مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۲(۱)، ۷۷-۱۰۱.
- قلی پور، س. (۱۳۹۶). سازماندهی فضایی شهر کرمانشاه در دوره پهلوی اول. *پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران*، ۷(۱)، ۵۱-۷۷.
- قلی پور، س.، احمدی، و. و کریمی، ج. (۱۳۹۷). *تحلیل اقتصادی - سیاسی نظام شبکه شهری استان کرمانشاه (۱۳۳۵-۱۳۹۵)*. *مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، ۱(۱)، ۲۷-۵۴.
- کشاوری، ا. (۱۳۸۲). *زندگان عرصه عشق، مجموعه اسناد وقفی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاهان، شرح حال واقفان به‌انضمام تشریح تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی وقف استان (پژوهش و نوشتار)*، ج ۱ و ۲، کرمانشاه: انتشارات طاق‌بستان.
- کریمی، ج.، احمدی، و. و حامد، ب. (۱۳۹۶). *تهیدستان شهری (نگاهی تاریخی و جمعیت‌شناختی به حاشیه‌نشینی در کرمانشاه)*. *نشریه پژوهش‌های جامعه‌شناختی معاصر*، ۱۱، ۱-۲۶.
- کلانتری خلیل آباد، ح.، صالحی، س.ا. و رستمی، ق. (۱۳۸۹). نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان). *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱(۱)، ۳۳-۴۳.
- کلانتری، ع. و منصوری، ا. (۱۴۰۰). خوانش انتقادی فضا و زمان برنامه‌ریزی توسعه در حاکمیت اقتدارگرایی پهلوی (طرح جامع شهر تهران در دهه چهل شمسی). *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۳(۳۹)، ۶۵۹-۶۸۷.
- گزارش عملکرد سالانه سازمان اوقاف کرمانشاه. (۱۳۹۷). اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاه.
- قانون تشکیلات اوقاف، حج و امور خیریه، مصوب در سال ۱۳۹۳، دسترس‌پذیر در سایت مرکز پژوهش‌های مجلس.
- عنصری، ج. (۱۳۷۲). بررسی چند سند مربوط به وقف «آب» و «قنات»: از دیدگاه جامعه‌شناسی و فرهنگ مردمی، *گنجینه اسناد*، ۱۲، ۳-۱۳.
- مصطفوی، م. (۱۳۵۱). *وقف در ایران*، تهران: بنیاد دائره‌المعارف اسلامی.
- مرادعلیان، ل. (۱۳۹۵). نهاد وقف و کارکرد آن در دوره سلطنت ناصرالدین شاه (با تأکید بر اسناد آرشیو ملی ایران). *فصلنامه آرشیو ملی*، ۲(۷)، ۷۴-۸۱.
- مرتضوی، م.، محمدی دوست، ح. و دشتی، ر. (۱۴۰۲). طراحی الگوی حکمرانی نظام وقف در ایران (با تأکید بر نقش امن). *پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱(۱)، ۱۷۱-۱۹۲.
- معرایی، س. (۱۳۸۵). *وقف سنت ماندگار*، تهران: صائین.
- ملکزاده، ا. و سجادی، ا. (۱۴۰۲). موقوفات ارباب رستم‌گیو و نقش آن در توسعه اجتماعی و فرهنگی زرتشتیان ایران (مطالعه موردی: دوره پهلوی دوم). *پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱(۱)، ۲۵۳-۲۳۶.
- میراحمدی، م. (۱۴۰۲). وقف و حکمرانی مردمی. *پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه*، ۱(۱)، ۴۹-۶۴.
- نیازی، م. (۱۳۹۸). *ملاحظات سیاست‌گذاری وقف در ایران؛ سیر تحول نظام وقف در ایران تا پیش از نهضت مشروطه، معاونت پژوهش‌های اجتماعی - فرهنگی مجلس: دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ*.
- ورنر، ک. (۱۳۸۲). *وقف، آیین تحول اجتماعی*، ترجمه و تلخیص کیومرث ایراندوست، سنندج: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا.

References

- Abazari, Y., & Gholipour, S. (2012). Kermanshah city social space in qajar era, *Iranian Journal of Anthropological Research*, 2 (1), 9- 37. [In Persian]
- Ahmadi Amouei, B. (2021). *Political economy of islamic republic of iran (collected review)*, Tehran, Parse

Publication. [In Persian]

- Anasery, J. (1993). Analysis of a few documents in relation to endowment of 'Water' and 'Aqueduct': in Standpoint of Sociology and Popular Culture, *Document Treasury*, 12, 3- 13. [In Persian]
- Bashelar, G. (2013). *Poetic of space*, translated to Persian by Mohammad Shirbache & Maryam Kamali, Tehran, Roshangaran & Motaleate Zanan Publication. [In Persian]
- Bayat, A. (2012). *Street politics: poor peoples movements in Iran*, translated to Persian by Sayed Asadoullah Nabavi Chashemi, Terhran, Padise Danesh. [In Persian]
- Borumand, S. (2023). Discourse of charity affairs in Isfahan (1906- 1908); church mission society (C M S) and reaction of social activists, *Journal of Endowment and Charity Studies*, 1 (1), 146- 170. [In Persian].
- Borumand Sorkhabi, H. (2009). *In search of city identity of kermanshah*, Tehran, Vezarat Maskan & ShahrSazi Publication. [In Persian]
- Buck- Morss, S. (1989). *Dialectic of Seeing (walter benjamin and arcades project)*, London: The MIT Press.
- Gerstle, G. (2022) *The Rise and fall of the neoliberal order: america and the world in the free market era*, New York: Oxford University Press.
- Gholipour, S. (2013). Development planning and urban environment in kermanshah (1955- 1965), *Journal of Sociological Review*, 19 (2), 231- 258. [In Persian]
- Gholipour, S. (2014). Return the excluded people (The emergence of informal settlements in kermanshah), *Journal of Sociological Review*, 21 (1), 63- 78. [In Persian]
- Gholipour, S. (2015). Development of non- places and threats for urban life (Case Study: Kermanshah City), *Journal of Sociological Review*, 22 (1), 77- 101. [In Persian]
- Gholipour, S. (2017). Space organization of kermanshah city in the first pahlavi period, *Iranian Journal of Anthropological Research (IJAR)*, 7(1), 51- 71. [In Persian]
- Gholipour, S., Ahmadi, A., & Karimi, J. (2016). Political- economic analysis of the urban system in kermanshah province (1335- 1395) *International Political Economy Studies*, 1(1), 27- 54. [In Persian]
- Flick, U. (2016). *An introduction to qualitative research*, Translated to Persian by Hadi Jalili, Tehran: Ney Publication. [In Persian]
- Imam- Jomei, S, J. (2000). Role of vaqf in improvement of social, economic and cultural situation, *Vaqf, Eternal Legacy*, 30, 70- 77. [In Persian]
- Kalantari, A., & Mansouri, O. (2021). Critical reading of space and time of development planning in authoritarian reign of pahlavi (The Comprehensive Plan of Tehran City in 1960s), *Quarterly of Social Studies Research in Iran*, 10 (3), 659- 687. [In Persian]
- Kalantari, H., Salehi, S., & Rostami, Gh. (2010). The historic role of endowment in the formation of the islamic city, *Journal of Studies on Iranian- Islamic City*, 1 (1), 33- 43. [In Persian]
- Karimi, J., Ahmadi, V., & Hamed, B. (2017). Urban indigents (historical and demographical review on suburbia in kermanshah), *Two Quarterly Journal of Contemporary sociological Research*, 11, 1- 26. [In Persian]
- Keshavarz, A. (2003). *Eternals of love land (Vol 1): collective of endowment and charity documents in kermanshah province, biography of charitables with analysis of political, social & economical history of province endowment (research and writing)*, Kermanshah, Taqe Bostan Publication. [In Persian]
- Keshavarz, A. (2003). *Eternals of love land (Vol 2): collective of endowment and charity documents in kermanshah province, biography of charitables with analysis of political, social & economical history*

- of province endowment (research and writing)*, Kermanshah, Taqe Bostan Publication. [In Persian]
- Law of Endowment Organization. (2014). Accessible in majlis research center. [In Persian]
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*, translated by Donald Nicholson-Smith, Basil: Blackwell published.
- Lefebvre, H. (2000). *Writings on cities*, translated by Eleonore Kofman and Elizabeth Lebas, Massachusetts: Blackwell.
- Malekzadeh, E., & Sajjadi, A. (2023). Endowment of arbab rostam giv and their role in the social and cultural development of iranian Zoroastrians (Case Study: Second Pahlavi period), *Journal of Endowment and Charity Studies*, 1(1), 236- 253. [In Persian]
- Matin, K. (2013). *Recasting iranian modernity: international relations and social chang*, London: Routledge.
- Meraji, S. (2006). *Endowment the eternal tradition*, Tehran, Saen Publication. [In Persian].
- Mirahmadi, M. (2023). Waqf (Endowment) and participation in popular governance, *Journal of Endowment and Charity Studies*, 1(1), 49- 64. [In Persian]
- Moralian, L. (2016). Institution of endowment in naseredin- shah era (based on iranian national archive document), *Quarterly of National Archive*, 2(7), 74- 81. [In Persian]
- Mortazavi, M., Mohammadidoost, H., and Dashti, R. (2023). Designing the government model of the endowment system in iran (with Emphasis on the Role of Trustees), *Journal of Endowment and Charity Studies*, 1(1), 171- 192. [In Persian]
- Mostafavi, M. (1973). *Endowment in iran*, Tehran, Bonyad Dayeratolmoaref Hslami. [In Persian].
- Niazi, M. (2019). *Considerations on planning of endowment in iran; progress of endowment system in iran before constitutional movement*, Majlis Research Center. [In Persian]
- Pirbabei, M., and Iranshahi, R. (2020). Analysis of role of endowment tradition in the development of urban centers based on the constitution theory, *Culture of Islamic Architecture and Urbanism Journal*, 5(2), 17- 36. [In Persian]
- Rabei, H. (2015). Spokesman of endowment and charity organization. An account of 6 years activity by endowment: role of waqf has didn't in overall politics of reign, *Quran International Press*. [In Persian]
- Rafei, A. (1993). Looking on Book Endowment in Islamic Civilization, *Waqf, Eternal Legacy*, 8, 82- 93. [In Persian]
- Ravandi, M. (1998). *Social history of iran (Vol 1)*, Tehran, Moasese Entesharati Negah. [In Persian]
- Report of Annual Proceeds by Endowment and Charitable Organization. (2018). Endowment and charitable organization of kermanshah province. [In Persian]
- Sakma, 10757/ 1240 & 2126/ 230. [In Persian]
- Sameifar, M.n (1992). *Looking into endowment and It's economic and social effects*, Mashhad, Markaze Pazhoheshhaye Astane Ghods Razavi. [In Persian]
- Sameikayvan, Gh. (1985). *Life of sardar kaboli (include of afghanistan in nineteenth century)*, Isfahan, Markaze Tahghighat Raianei Isfahan (Digital Publication). [In Persian]
- Shafaghi, S. (1998). Endowment in isfahan (geographical distribution of endowments and their social, economical and cultural Effects), *Waqf, Eternal Legacy*, 19 & 20, 32- 47. [In Persian.]
- Simmel, G. (1997). *The sociology of space*, in Frisby, D. and Feaderstone, M. (eds) (1997), *Simmel on Culture*, London, Sage.
- Werner, K. (2003). *Endowment the mirror of social transformations*, Translated and Summarization to Persian by Kayoumars Irandoost, Sanandaj, Month Book of History and Geography. [In Persian]
- Zarei, M., and Babakamal, H. (2018). The role of waqf in growth and development of urban spaces in qajar

period (case study: historical context of kermanshah city), PAZHOSHESH- HA- YE BASTANSHENASI IRAN, 9(23), 169- 188. [In Persian]

Zieleniec, A. (2013). *Space and social theory*, Collected & Translated to Persian by Aidin Torkeme, Elmi-Farhangi Publication. [In Persian]

